

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF HUMANITIES AND INTERDISCIPLINARY STUDIES

(Peer-reviewed, Refereed, Indexed & Open Access Journal)

DOI : 03.2021-11278686

ISSN : 2582-8568

IMPACT FACTOR : 5.828 (SJIF 2022)

आंबेडकरी कवयित्रींच्या कवितेतून अभिव्यक्त 'संस्कृतीविषयी' व्यथा, वेदना व विद्रोह
(Sorrows, Pains and Revolts about 'Culture' expressed in Ambedkar's Poetry)

डॉ. अंकुश काळे

सहायक प्राध्यापक

मराठी विभाग,

महिला कला महाविद्यालय, बीड

E-mail: kaleankush121@gmail.com

DOI No. 03.2021-11278686

DOI Link :: <https://doi-ds.org/doi/10.2022-56393328/IRJHIS2206006>

प्रस्तावना:

भारतीय संस्कृतीची महानता जगभर पसरलेली आहे. परंतु ज्या देशात स्त्रियांना सन्मानाने वागविले जात नाही, जातीभेद टोकाचा आहे; तेथे संस्कृतीच्या महानतेचे गोडवे कशी गावित असा प्रतिप्रश्न आंबेडकरी कवयित्रींच्या कवितेतून येतो. आंबेडकरी कवयित्रींने आपल्या कवितेतून बहुजनांचे मनुष्यत्व नाकारणाऱ्या संस्कृतीवर प्रहार केलेला आहे. शतकानुशतके बहुजनांच्यावाट्याला अपमानास्पद वागणूक देणाऱ्या संस्कृतीविषयी वेदना, नकार व विद्रोहाची भावना कवितेतून व्यक्त केलेली आहे. आंबेडकरी कवयित्रींच्या कवितेतील नकार व विद्रोहाचे विचार 'स्त्री' व 'दलित नाकारलेपण वाट्याला आले म्हणून आहे.

भारतीय परंपरेत संस्कृतीला आईचा दर्जा आहे. पण ही संस्कृती 'स्त्री' व 'दलित' यांना सावत्रपणाने वागविते. त्यांच्यासाठी संस्कृती पाषाणहृदयी आहे. त्या संस्कृतीचे विसर्जन कवयित्री हिरा बनसोडे करू पाहतात. तेही हातात बंडाचे निशाण घेऊन आणि विद्रोहाचे क्रांतिगीत गात.

“या देशाच्या महान संस्कृती

तुला कोपरापासून नमस्कार.....!

...चतकोर तुकड्यासाठी आयुष्य दान करणारे आमची इमान,

बंडाचे निशाण घेऊन निघाले आहे

विद्रोहांचे भीषण क्रांतिगीत गात

हे हृदयशून्य संस्कृती...”¹

भारतीय संस्कृतीची ही विषमता नेमकेपणाने टिपून कवयित्रीने संस्कृतीच्या मूल्यांना नकार दिलेला आहे. संस्कृतीच्या दलालांवर प्रहार करताना कवयित्री कुसुम आलाम म्हणतात की-

“तुला मला

इथल्या संस्कृतीच्या दलालांनी

अज्ञानाचे पांघरून घालून

आणि आनंदोत्सव साजरे करतात
आमच्या अधिकारांना डावलून”²

येथे देशाच्या महान संस्कृतीवर कवयित्रीने आरोप केलेले नसून संस्कृतीच्या दलालांवर आरोप केलेले आहेत. आदिमसमाज आपली संस्कृती जपत आलेला आहे; परंतु आधुनिक समाजाला त्यांच्या संस्कृतीत मनोरंजन दिसते. तेव्हा आधुनिकतेच्या विद्रुप रूपाचे विडंबन करताना कवयित्री म्हणते की-

“आदिवासींची संस्कृती मनोरंजनासाठी
इंटरव्हल झाला तशी बॉबकटवाली उठली
जिन्सची तंग पॅन्ट मांडीवरून फाटली
पण पांढरपेशासाठी मात्र
ती ‘फॅशन’ ठरली”³

आंबेडकरी कवयित्रींच्या नकार परिवर्तनवादी विचारावर आधारित असल्याने सकारात्मक स्वीकारही येथे निदर्शनास येतो. फुले- आंबेडकरांच्या मानवमुक्तीचा विचार त्यांच्या नकाराचे अधिष्ठान आहे. त्यांच्या कवितेतून हे विचार अपरिहार्यपणे अभिव्यक्त होतात.

“आता कुठे सुरू झाली आहे अस्मितेची लढाई
करू लागल्यात इथल्या पोकळ संस्कृतीच्या खाणाखुणा
समजू लागलेत,
इथल्या सडक्या मेंदूचे डावपेज
कारण आमच्या इतिहासाचे वारसदार
शोधलेत आम्ही
आमच्या घामावर पोचणार या
संस्कृतीच्या दलालांनो
आता सावध रहा
येणाऱ्या दिवसाचे लगाम
लवकरच आमच्या हाती येतील.
..... या मातीला आता हवे आहे
प्रज्ञा-शील-करुणेचे बीज”⁴

आंबेडकरी कवयित्री दलितांचे ‘माणूसपण’ नाकारणाऱ्या प्रस्थापित संस्कृतीला नकार देते. त्यांच्या कवितेमध्ये केवळ ‘नकारासाठी नकार’ असा दृष्टिकोन अभिप्रेत नाही. तर परिवर्तनवादी विचारसूत्राच्या आधारे आंबेडकरी कवयित्री आशावादी भविष्याचे सूचनही करतात. यामुळेच प्रज्ञा-शील-करुणा ही तत्त्वत्रयी भविष्याची दिशादर्शक म्हणून स्वीकारतात. संस्कृती, परंपरा, घरंदाजपणा, मान-मर्यादा यासारख्या वांझोट्या संकल्पनांच्या आधारे बाईला समाज हवातसा आकार देतो. स्त्रियांच्या विविध पातळीवर होणाऱ्या स्वप्नाला संस्कृतीचे मूल्य जबाबदार आहेत. स्त्रीच्या विविध पातळीवरील शोषणामुळे ती पंगु बनत जाते.

“ही वेशीबाहेरची रेषा
मला प्रचंड भीतीसारखी दिसतेय
म्हणून -

मला तिथंच धडपडत, चरफडत बसावं लागतंय...

इच्छा नसतानाही
ते संस्कृतीने परंपरेचं लादलेलं ओझ
एखाद्या गाढवासारखं
वहावं लागतंय”⁵

येथे कवयित्री परंपरा आणि संस्कृतीने बाईवर लादलेले बंधने आणि त्यामुळे तिची होणारी घुसमट व्यक्त केली आहे. संस्कृतीने निर्धारित केलेल्या चाकोरीबाहेर स्त्रियांना आयुष्य नाही. प्रज्ञा पवार-लोखंडे ‘मी भिडवू पाहते समग्राशीडोळा’मधून पिढ्यानपिढ्या दास्यत्व ठेवलेल्या पुरुषी व्यवस्थेला नकार देताना म्हणते की-

“पौरुषेय अंधार
चुरडून बसलेला
शोकग्रस्त बायका

एकाएकी उठून चालू लागल्या
संहितेबाहेरच्या फटफटीत प्रकाशाकडे
एकमेकींकडे प्रथमच पाहिलं त्यांनी
संस्कृतीच्या उदराबाहेर येत.”⁶

अनेकदा संस्कृती आणि परंपरा यांच्या नावाखाली स्त्रीचे उदात्तीकरण केले जाते. स्त्री ही संस्कृतीची वाहक म्हणून तिच्यावर अन्याय होत राहतो. प्रज्ञा पवार-लोखंडे यांची कविता असाच आशय अभिव्यक्त करते. ‘पीस अॅण्ड हार्मनी’ कवितेत त्या म्हणतात-

“पीस अॅण्ड हार्मनी
अत्यंत हिंसक आहेत, हे शब्द
टायमर लावलेले!
ढकललं जात मला
नियोजित
ठासून गच्च भरला जातो
साठा
संस्कृतीच्या आरडीएक्सचा
वेळ निश्चित होते
स्फोटाची
आणि
उरते

एक किंकाळी बनून...”⁷

येथे कवयित्री संस्कृतीला स्फोटक द्रव्य समजते. तिचा स्फोट संपूर्ण व्यवस्थेला बंदिस्त करून टाकतो; त्या पुढे म्हणतात की-

“सीता-सावित्री-उर्मिला
अधिसत्तेनं लादलेला मिथकांचा कंटेनर
डोक्यावर वाहून नेणाऱ्या
सावल्याच

फक्त!”⁸

कवयित्री स्त्रियाच्या अस्तित्वाला निरनिराळ्या मिथकाच्या आधारे बंदिस्त केल्याचे सूचक येथे स्पष्ट करते आहे. संस्कृती आधारे स्त्रियांचे होणारेदमन अत्यंत विनाशक असल्याची जाणीव कवयित्रीला आहे. स्त्रीच्या अस्तित्वाला उद्ध्वस्त करू पाहणाऱ्या यासंस्कृतीला कवयित्री नाकारते. याच स्वरूपातील संस्कृतीला नाकारणारी, समाजव्यवस्थेत स्त्रीची होळी होते असा प्रश्नविचारताना ज्योती लांजेवार विद्रोही होऊन म्हणतात-

“ज्यांनी केले देवदासी... त्यांचे पोकळ वासे
घरात सव्वाष्णीचा मेकअप, पतिव्रतेचा आव
छिनाल होते अब्रू ज्यांची अन्
लोळणे गटारात संस्कृती.”⁹

संस्कृती आणि समाजव्यवस्था यावर विद्रोह नोंदवत मानवी मूल्य किती खालच्या स्तरावर उतरली आहेत. तर कलाजपणाऱ्या स्त्रीला भोगवादी नजरेने पाहिले जाते; ती हीच संस्कृती म्हणून कवयित्री संस्कृतीला गटारात लोळविते. पुढेज्योती लांजेवार यांनी ‘डंख’कवितेमध्ये स्त्रीत्वाची जाणीव करून देताना पुरुषप्रधान संस्कृतीला प्रश्न विचारला की-

“मी आदिम संस्कृती.... महादेवी-महामाया
कधी यशोधरा.... द्रौपदी मात्र जुनी काया
मला किती नावे दिलीत.... कोणाची कशी कशी
साऱ्या वेदनांना सोसून मी जशीच्या तशी”¹⁰

पूर्व परंपरागत संस्कृतीच्या नावाखाली स्त्रियांवर बंधने लादली आहेत. त्याची आठवण कवयित्रीने करून दिली आहे. आदिम संस्कृतीचे गोंडस बिरुदे लावून स्त्रीच्या वेदनावर पांघरून घातले असल्याचे हे समर्पक उदाहरण आहे. तर भारतीय संस्कृतीत स्त्रीचे जीवनचित्र रेखाटताना कवयित्री सरिता जांभुळे म्हणतात-

“आयुष्यभर उपसलेल्या
कष्टांचं मातेरं सावडत बसणे
हेच भारतीय संस्कृतीत जन्मलेल्या
स्त्रीच्या अंतिम जीवनाचं फलित
कर्तुत्वासकट मातीत विरून जाणं
हेच तिच्या जीवनाचा अंतिम सत्य

यापेक्षा वेगळं
भारतीय पुरुष प्रधान संस्कृती
स्त्रीला काही देऊ शकेल काय?”¹¹

समाजातील पूर्वपरंपरा स्त्री कर्तुत्वाला नाकारत आल्यात; हे सांगताना स्त्री नकाराची वेदना कवयित्रीच्या कवितेतून व्यक्त होते. प्रज्ञा पवार-लोखंडे ‘रूपकुंवर’कवितेतून रूपकुंवरचे दुःख पर्यायाने अवघ्या स्त्री जातीचे दुःख असे मानले आहे. रूपकुंवरसती गेली तो दिवस भारतीय स्त्री कसा विसरेल? याविषयी संस्कृतीची विकृती सांगताना कवयित्री लिहितात-

“स्त्रीत्वाचा मुका आक्रोश सजवण्यात
धन्य झालेली आपली महान संस्कृती
जोहरापासून सतीपर्यंतचा हा प्रवास

इक्कीसवी सदीत तसूभरही बदलला नाही

रूपकुंवर!”¹²

आपल्या महान भारतीय संस्कृतीत स्त्री ही पुरुषांच्या हातचे खेळणे बनलेली आहे. स्त्री ही सत्ता नसलेली गुलाम! म्हणून स्त्रीमुक्तीसाठी प्रज्ञा लोखंडे धडपडत आहेत. फुले-आंबेडकरांच्या विचाराने प्रभावित झालेल्या स्त्रीचे मनसंवेदनशील आहे. तिला रूपकुंवरचे अश्रू जाणवतात. तिच्या आभाळभर झालेल्या दुःखाला वाचा फोडावी असे तिलावाटते.

मल्लिका अमर शेख यांच्या कवितेतून संस्कृतीतून प्रतिबिंबित अस्तित्वहीन स्त्री उभी राहते. संस्कृतीचे बंधने स्त्रियांवर लादली जातात. पुरुषांना मात्र संस्कृतीने बंधनापासून मुक्त ठेवले आहे. स्त्रियांना व्हीनसच्या मूर्तीत बंदीस्त केल्याचे सांगताना कवयित्री म्हणते-

“तिला नाहीत हात

माझ्यासारखेच

न् नजरही ठार मेलेली

ती उभी शोकसमध्ये स्तब्ध गोठून

माझ्यासारखीच

संस्कृतीचं दगडी वस्त्र

तिनं घट्ट धरलय पायात कसंबसं

न् दगडी ओढ

घट्ट मिटलेत”¹³

स्त्रीच्या वेदनेतून संस्कृतीची विकृत अवस्था येथे कवयित्री मांडते. नाहीत हात, नजर फार मेलेली, दगडी वस्त्र, दगडी ओढ या शब्दप्रयोगातून कवयित्रीने स्त्रीच्या अस्तित्वहीन प्रवृत्तीला चित्रित केले आहे. शेवटी फुले-आंबेडकरी परिवर्तनवादी विचारांमुळे व आलेल्या स्व-भानामुळे आंबेडकरी कवयित्रींनी माणूसपणाबद्दल ठामभूमिका घेतली आहे. संस्कृतीचा सकारात्मक अर्थ शोधतांना उषा हिंगोणेकर म्हणतात-

“शोषण म्हणजे

संस्कृती नव्हे

संस्कृती म्हणजे

माणसाला- माणसासारखं

जगू देणं होय.”¹⁴

फुले-आंबेडकरी विचारांना अभिप्रेत संस्कृतीचा अर्थ येथे नेमकेपणाने कवितेत मांडलेला आहे. आंबेडकरीकवयित्रींच्या कवितेत संस्कृती आणि समाजव्यवस्था यांचे विदारक वास्तव आले आहे. यावर विद्रोही भूमिका नोंदविताना मानवी मूल्य किती खालच्यास्तरावर उतरली आहेत; याचे चित्रण आपल्या कवितेतून आंबेडकरीकवयित्रींनी केलेले दिसून येते. संस्कृतीतून स्त्रियांच्या व्यथा-वेदना आणिजातीयतेचे भयावह रूप आंबेडकरी कवयित्रींच्या कवितेतून मांडलेली आहेत. त्यांच्या कवितेमध्ये ‘स्त्री’ व वर्णभेदाविषयीद्वेष नसून न्यायिक भूमिका असल्याचे जाणवते.

संदर्भ :

1. बनसोडे हिरा, फिर्याद, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, आ. दु., 1997, पृ. क्र. 29.
2. कुसुम आलाम, रान आसवांचे तळे, अल्लापली, जि. गडचिरोली, प्रथमावृत्ती, 1998, पृ. क्र. 40.

३. तत्रैव पृ. क्र. 53.
४. मोरवणकर- पवार कविता, मुक्ता,डिंपल पब्लिकेशन, ठाणे, नोव्हेंबर 2007, पृ. क्र. 55.
५. रंगारी संध्या, आघात, शब्ददान प्रकाशन, नांदेड, डिसेंबर 1992, पृ. क्र. 35.
६. पवार-लोखंडे प्रज्ञा, मी भिडवू पाहातेय समग्राशी डोळा, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, प. आ., जानेवारी 2007, पृ. क्र. 13.
७. तत्रैव पृ. क्र. 44.
८. तत्रैव पृ. क्र. 44.
९. लांजेवार ज्योती, अजून वादळ उठलेले नाही,क्रांतीपर्व प्रकाशन, पुणे, प्र. आ., 2000, पृ. क्र. 21.
१०. तत्रैव पृ. क्र. 32.
११. जांभुळे सरिता, रानमाय, लोकसेवा मुद्रणालय, ऑक्टोबर 2004, पृ. क्र. 16.
१२. पवार-लोखंडे प्रज्ञा, अंतःस्थ, डिंपल पब्लिकेशन, ठाणे,आ.दु., 2004, पृ. क्र. 35.
१३. शेख मल्लिका अमर, देहत्रुतु, नामदेव ढसाळ-आंबेडकर प्रबोधनी, मार्च 1999, पृ. क्र. 54.
१४. हिंगोणेकर उषा, मुद्रालेख, सुविधा प्रकाशन, पुणे, प्र. आ. 2007, पृ. क्र. 20.

